

1875.- Ч.П.- С. 267]. Таким чином, на території Правобережної України у 1799 р. створювалося три єпархії Київська і Галицька 1-го класу, (1.323 церкви), 12 міст із повітами: Київський, Радомишльський, Васильківський, Сквирський, Канівський, Таращанський, Звенигородський, Черкаський, Чигиринський, Липовецький, Махновський, Богуславський. Подільська і Брацлавська 3-го класу (1.593 церкви), 11 міст з повітами: Кам'янець-Подільський, Ушицький, Могилівський, Ямпільський, Ольгопільський, Балтський, Гайсинський, Вінницький, Летичівський, Літинський, Проскурівський [Покровский И.М. Епархиальное устройство Русской церкви в царствование императора Павла I // Православный собеседник.- 1914.- Ч.1.- С. 52-87]. До складу Волинської і Житомирської єпархії 3-го класу входили 1.446 церков та 13 міст з повітами Волинської губернії: Житомир, Овруч, Новоград, Овруч, Остріг, Дубно, Кременець, Володимир, Ковель, Луцьк, Рівне, Заслав, Староконстантинів.

Підсумовуючи матеріал, необхідно зазначити, що, паралельно з реформуванням адміністративного устрою Правобережної України, було проведено єпархіяльну реформу. Головні завдання, що вона ставила – повна регламентація та уподібнення церковного життя до загальноімперських стандартів, була досягнута. У Правобережній Україні в цього процесу були специфічні особливості. Це насамперед створення нової єпархіяльної сітки управління та відміна від імперської (конфесійна і соціальна), структура суспільства. Кінцевим наслідком стало утворення двох нових єпархій РПЦ на цій території (Подільської і Брацлавської та Волинської і Житомирської) і перенесення на Правобережну Україну Київської і Галицької єпархії. Одночасно з утворенням єпархій в Правобережній Україні було створено нову єпархіяльну ієрархічну структуру, що відповідала загальноімперській. У результаті цього в кінці XVIII – першій половині XIX століть православне духовенство Правобережної України було втягнуте у довготривалу імперську кампанію, що мала на меті інтеграцію цієї території та нівеляцію місцевого населення.

3 ІСТОРІЇ ОБНОВЛЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ: ПЕРЕДСОБОРНА НАРАДА 1927 РОКУ**

Діяльність Обновленської (Синодальної) церкви в Україні у вітчизняній історіографії не висвітлена. Лише в окремих працях [Пилявець Л. Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму // Церква і національне відродження.- К., 1993.- С. 78-89; Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років.- К., 1994.- 294 с.; Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы.- Х., 1998.- 232 с. та ін.] показано деякі аспекти державно-церковних і міжцерковних відносин, що тільки певною мірою відображають позицію обновленського духовенства у загальному церковному русі 1920-х років. Залишається поза увагою істориків і релігієзнавців така важлива сфера церковної діяльності як собори чи з'їзди духовенства і мирян. Дана стаття є першим внеском у вирішенні недослідженої частини проблеми. Матеріали роботи Передсоборної наради 1927 р. мають наукову цінність, оскільки характеризують сутність Обновленської церкви й найточніше визначають роль і місце цієї церковної інституції у всеправославному житті. Примітно, що тогочасна релігійна ситуація і становище православної церкви в Україні останніх років позначені спільними рисами, тому аналіз дискусій і резолюцій Передсоборної наради 1927 р. з різних питань матиме також практичну значимість у пошуках шляхів щодо подолання сучасної кризи Українського православ'я.

За даними мандатної комісії на Передсоборну нараду прибуло 29 архієреїв, 40 представників від духовенства і 22 представника від мирян. Всього мало бути 114 делегатів. Через хворобу не приїхали архієпископ Тульчинський Фотій і єпископ Черкаський Герасим, з невідомих причин – архієпископ Могилівський Лоллій (агент ДПУ) [Зінченко А.Л. Ця влада не від Бога, а від дракона // Вітчизна.- 1991.- № 4.- С. 161] і єпископ Конотопський Адріан. Із-за браку коштів і складне парафіяльне становище не приїхав на нараду також представник Конотопської єпархії протоієрей В.Коваленко – активний діяч Другого Помісного Собору 1925р. На Передсоборну нараду до Харкова не змогли приїхати

* Жилюк С.І. – доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

** © Жилюк С.І., 2003

представники Синоду Російської церкви, зокрема голова Синоду митрополит Веніамін і секретар Синоду професор С.Зарін, які були зайняті в Москві організацією урочистих святкувань з нагоди п'ятирічного ювілею обновленського руху [Вестник Священного Синода Российской Православной Церкви.- М., 1927.- № 17.- С. 4].

Протягом першого дня роботи Передсоборної наради делегати заслухали звітну доповідь єпископа Серафима про діяльність Синоду та доповідь митрополита Пімена про церковне життя в Україні, Росії і за кордоном. У звітній доповіді єпископа Серафима, зокрема, зазначалося, що за два роки діяльності Синоду було проведено 177 засідань (41 – Пленум і 136 сесійних) і розглянуто 1520 справ, серед яких найголовнішими були питання про зміцнення автокефалії (визнання її Всеукраїнським Синодом і клопотання перед Вселенським патріархатом про її затвердження), утворення комісії з українізації, переговори з ДХЦ, відкриття Вищої Богословської Школи, церковну дисципліну, про представництво УПАСЦ в Америці і Німеччині, адміністративні заходи щодо розмежування українських єпархій (всього було 37 єпархій, у тому числі три вікаріальних). В доповіді повідомлялося, що УПАСЦ мала 33 ієрархи (4 митрополита, 9 архієпископів і 20 єпископів). Крім відомих вже трьох митрополитів – Пімена (агента ДПУ) [Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: міф і факти 20-30-х років.- К., 1994.- С. 68], Інокентія і Ювекалія, четвертим на початку 1927р. став митрополит Сумський Володимир [Предсоборное Совещание Украинской Православной Церкви 11-16 мая 1927 г. в г. Харькове // Український Православний Благовісник.- Харьков, 1927.- №12.- С. 200]. Широке коло питань порушувалося в доповіді митрополита Пімена, а саме: про становище Синодальної церкви в Україні; заходи Синоду щодо встановлення церковного миру і об'єднання православного населення; відношення Синодальної церкви до тихонівщини, УАПЦ, Собору єпископів і їхньої ідеології; поширення сектантського руху й видання в Україні сектантських журналів; безуспішність спроб запрошення представників різних православних церковних течій взяти участь в роботі Передсоборної наради; про становище Синодальної церкви в Росії (зокрема в Сибіру і на Кубані) і Православної церкви в Європі (Карловацький Синод і ставлення до нього митрополита Євлогія); про життя автокефальних православних церков: чотирьох східних патріархатів, Сербської, Румунської, Болгарської, Грецької, Албанської, Польської, Японської, Фінляндської, Латвійської, про проблеми римокатолицької, коптської і англіканської церков [Там само].

Наступного дня, доповнюючи доповідь Пімена, митрополит Ювеналій спростував неправдиві плітки про нібито існуючий зв'язок католицької церкви з фашистами. Він наголосив, що однаковою мірою як Папа Римський, так і католицьке духовенство в Німеччині та Італії висловили своє негативне ставлення до фашизму. Після його доповнення і короткочасного обговорення доповіді митрополита Пімена, делегати заслухали доповідь архієпископа Дніпропетровського Андрія “Про церковний розбрат і засоби його подолання”. Доповідь мала виключно декларативний характер, не була обґрунтована ніякими конкретними прикладами чи пропозиціями. Доповідач зазначив лише, що всі заклики Синодальної церкви до миру і церковного єднання виявилися безуспішними, але для відчаю немає підстав. “Хвороба важка, – говорив архієпископ Андрій, – але процес оздоровлення розпочався... Тепер ми уже бачимо зрушення у свідомості людей на користь Синодальної церкви... Ідеї соборності починають проникати і в тихонівські маси” [Там само.- С. 201]. Далі доповідач змалював картину церковного розділення серед тихонівців. Він наголосив на тому, що віруючі розгублені і не можуть зрозуміти: хто очолює їхню церкву – митрополит Петро Крутицький, митрополит Агафангел чи Тимчасова Церковна Рада? Обговорення доповіді було беззмістовне, як і сама доповідь. Єдина слухна пропозиція протоієрея Хмельницького з Тульчинської єпархії – відмовитись від практики перерукопокладання – залишилась без уваги. Проігноровано було також його пропозицію звернутись до уряду з клопотанням про амністію засуджених тихонівських єпископів [Там само]. Хоча обговорення доповіді тривало й наступного дня, конструктивних пропозицій не надходило.

Заслуговує на увагу конфліктна ситуація, що виникла 13 травня, коли з промовою виступив протоієрей з Поділля М.Гловацький. Він опосередковано звинуватив керівництво УПАСЦ в додержанні неправильного політичного церковного курсу, направленого на тісний зв'язок з Всеросійським Синодом. На його думку, неповнота синодальної автокефалії стоїть на перешкоді порозуміння і об'єднання з липківцями, які справедливо вимагають остаточного розриву з Москвою і російським єпископатом. Крім того, отець М.Гловацький дав зрозуміти делегатам наради, що невиразність церковного курсу не тільки викликає недовіру до Синодальної церкви з боку липківців, але й унеможливує розв'язання проблеми всеукраїнського православного об'єднання, бо липківці виступають за незалежну Українську церкву, а тихонівці – за єдину неподільну Російську церкву. На промову протоієрея М.Гловацького миттєво відреагував головуючий наради митрополит Пімен, який заявив,

що заради інтересів Української православної церкви він особисто може в будь-який час скласти свої повноваження голови Синоду й передати їх іншому ієрарху – українцю за походженням. Але отець М.Гловацький пояснив, що зовсім не мав на увазі відсторонення діючого голови Синоду від церковного управління й зазначив, що окремі росіяни – члени єпископату, до числа яких належить і митрополит Пімен, часто більше роблять для справи Української церкви, ніж деякі українці. Після його слів делегати встали і заспівали митрополиту Пімену “многія літа” [Там само].

Порушене протоієреєм М.Гловацьким питання церковного політичного курсу не обговорювалося. Інші виступаючі наголошували на необхідності покращити матеріальне становище духовенства, посилити інститут благовісників скласти молитву за об'єднання церков тощо. Зрештою, протоієрей Філімонов із Кременчуцької єпархії досить влучно вгадав настрої вищого церковного керівництва, висловивши своє бачення проблеми: “Якщо ми віримо у правдивість нашої справи, то ми не повинні перейматися відсутністю серед нас тихонівців: з часом вони самі прийдуть до нас” [Там само]. Така позиція і лягла в основу резолюції по доповіді архієпископа Андрія, зміст якої було відображено у 18 пунктах: 1) створити матеріальну базу для правильного функціонування синодального управління, просвіти і видавництва; 2) прагнути шляхом самодисципліни підняти релігійно-моральний рівень членів церкви – пастирів і мирян; 3) постійно піклуватись про підвищення богословських знань та ідейної освіченості серед духовенства і мирян; 4) посилити інформацію і влаштувати диспути з ідейними опонентами; 5) уважно і невпинно турбуватись про православність богослужіння; 6) пастирі повинні сумлінно і відповідально готуватися до проповіді; 7) організувати різні види самоосвіти, курси і бібліотеки; 8) налагодити колективну пастирську роботу через районні збори духовенства; 9) залучати до співпраці мирян; 10) у всіх єпархіях готувати благовісників і збирати кошти для оплати витрат на їхні переїзди; 11) під час диспутів не вдаватися до образ опонентів; 12) різними засобами всіх кликати на майбутній собор; 13) видавати популярну літературу, якою роз'яснювати суперечливі питання; 14) посилити й оживити українізацію богослужіння і проповіді; 15) дотримуватись аполітичності церкви і лояльності до влади; 16) скласти молитву за об'єднання і примирення ворогуючих сторін; 17) закликати тихонівців на собор через представників східних патріархів; 18) послати українцям запрошення на собор [Предсоборное Совецание Украинской Православной Церкви 11-16 мая 1927 г. в г.

Харькове // Український Православний Благовісник.- Харьков, 1927.- №13.- С. 217].

Як бачимо, зміст резолюції мав суто місіонерський характер і не відповідав предмету обговорення.

В доповіді “Про церковну українізацію” протоієрей П.Фомін тезисно висловив проблемні питання, які необхідно було винести на розгляд майбутнього Третього Помісного Собору. За його переконанням, труднощі церковної українізації обумовлювалися трьома головними чинниками – слабким усвідомленням необхідності цієї справи у церковному середовищі, браком коштів і відсутністю кваліфікованих кадрів. Після перерви протоієрей П.Фомін доповів делегатам наради про церковне становище українців поза межами України і зв'язки Синоду з обновленським митрополитом в Америці Іваном Кедровським та представником Синоду в Німеччині протоієреєм В.Зноском. Він зазначав, що серед українців Америки поширюють свої впливи різні церковні течії – Карловацький Синод, тихонівці на чолі з єпископом Арсенієм Чеговцовим, липківці на чолі з архієпископом Іваном Теодоровичем (переважно в Канаді). Саме тому необхідно дати українцям за кордоном літературу, пастирів, єпископів. Проте першочерговим завданням отець Петро вважав розвиток власної українізації [Там само.- С. 218].

Під час обговорення доповіді протоієрея П.Фоміна виступаючі виявили різнобій думок і позицій щодо справи українізації. Протоієрей Рудзький із Білоцерківської єпархії висловився проти проведення церковної українізації поза межами України, зокрема на Кубані. Він розцінював таку політику як вияв шовінізму і втручання в чужу компетенцію.

На захист українізації стали делегати Херсонщини. Мирянин Знахоренко був здивований закидами в шовінізмі. Він наголосив, що йдеться не про політику, а про право на богослужіння рідною мовою. Протоієрей Антонович погоджувався, що обережність у проведенні українізації необхідна, але сплячка у цій справі недопустима. “Наша церква, – наголошував оратор, – має бути українською!” [Там само]. Протоієрей М.Гловацький закликав постійно виділяти кошти на видання і поширення журналу “Рідна Церква”. Священик Ковальов з Мелітопольської єпархії запропонував вчитися у сектантів, які витрачають значні суми на видання своєї літератури, виявляють свідоме відношення до справи і досягають результатів.

Без обговорення делегати наради ухвалили резолюцію по доповіді професора О.Покровського “Про Собороправність”, зміст якої було викладено в трьох пунктах: 1) посилити надходження добровільних

грошових внесків для налагодження ефективної роботи Синоду; 2) правлячим єпископам і членам єпархіальних управлінь відмовитись від політики самовладдя; 3) у сфері церковно-парафіяльного життя добитись органічного поєднання юридичного статусу з морально обов'язковим церковно-парафіяльним статутом, що забезпечує канонічний зв'язок парафії з кліром, єпископом, єпархіальним управлінням і Священним Синодом [Там само].

В доповіді “Про Духовну освіту” митрополит Інокентій запропонував делегатам Передсоборної наради обговорити цілу низку питань, пов'язаних з проблемами Вищої Богословської Школи, організацію короткочасних пастирських курсів та інституту благовісників, релігійним вихованням юнацтва в сучасних умовах. Учасників наради найбільше цікавило питання релігійного виховання юнацтва. Майже всі виступаючі висловлювали незадоволення діючим державним законом, який обмежував викладання Закону Божого. Згідно чинного законодавства духовенство мало право навчати групу дітей лише з трьох осіб або дітей окремої сім'ї в приватному порядку. Протоієрей Понікаров із Шепетівської єпархії пропонував порушити клопотання перед владою про надання таких прав православним, які мають католики і лютерани. Мирянин Шаров із Луганської єпархії додав, що таке клопотання треба порушити і стосовно відкриття кількох початкових духовних шкіл. Але митрополит Пімен і єпископ Білоцерківський Івов відкинули ці пропозиції, посилаючись на декрет про відокремлення церкви від школи та приклад Мелітопольського єпархіального управління, яке вже зверталось до НКВС із подібними питаннями й отримало відмову. Тільки один із виступаючих, протоієрей П.Фомін, згадав про Вищу Богословську Школу. В промові він наполягав на проведенні систематичної українізації Школи, говорив про те, що в майбутньому Школа має виявити свій український характер, і запропонував ввести до навчальних планів нові дисципліни, зокрема історію Української православної церкви та історію української церковної літератури і українського церковного мистецтва [Там само.- С. 218-219]. Проте ця пропозиція не знайшла відображення в резолюції. Митрополит Інокентій виніс на затвердження лише три пункти: 1) визнати духовну просвіту надзвичайно важливою умовою нормального розвитку церковного життя; 2) виконання всіх постанов Другого Помісного Собору і Синоду, направлених на зміцнення духовних шкіл, видавництва, благовісництва, інформації, збереження бібліотек і т.п. вважати обов'язковим для кожного члена церкви; 3) доручити Синоду порушити перед владою клопотання про дозвіл духовенству викладати

Закон Божий групам дітей в будинках віруючих і храмах [Там само.- С. 219].

На ранковому засіданні Передсоборної наради 14 травня делегати заслухали доповідь протоієрея М.Фетісова “Про сектантство”. Доповідач із знанням справи чітко вказав причини поширення сектантства серед православного населення України. Зокрема, він наголошував: “Для правильного відношення до сектантства необхідно з'ясувати причини його виникнення, а вони – в наших недоліках. На протипагу сектантству треба протиставляти не прилюдні диспути чи викриття, а усунення недоліків нашого церковного життя” [Там само]. Найбільш ефективним засобом обмеження і припинення сектантського впливу серед віруючих М.Фетісов вважав правильно організовану церковну парафію і вказував на позитивний досвід московської парафії Гребнівської Ікони Божої Матері [Там само].

Після десятихвилинної перерви засідання наради розпочалось з повідомлення голови мандатної комісії архієпископа Первомайського Йосипа про кількість делегатів. Всього на нараді було 102 делегати: ієрархів – 31 (прибули ще архієпископ Лоллій і єпископ Конотопський Адріан); кліриків – 45, мирян – 26.

Делегати без обговорення ухвалили резолюцію по доповіді єпископа Херсонського Йосипа “Про відносини з Православним Сходом”. Священному Синоду пропонувалося в очікуванні офіційного визнання автокефалії Української православної церкви Вселенським патріархом й надалі зміцнювати і розвивати відносини із Сходом, а у внутрішній церковній роботі утверджувати у свідомості віруючих вселенськість синодального православ'я, на протипагу “сучасному національному шовінізму в церкві, який привів до самосвятства й відриву від Православного Сходу” [Там само.- С. 220].

Зрештою, делегати наради заслухали довгоочікувану доповідь єпископа Артемівського Якіма про матеріальне забезпечення духовенства. Але, як виявилось, доручене йому питання владика не підготував: анкетні дані з місць про надходження натуральних і грошових пожертвувань духовенству, платню за виконання треб, церковні служби, фінансове становище парафій і т.п. не були зібрані і опрацьовані. Розчарованим делегатам нічого не залишалось, як тільки доручити єпископу Якіму вивчити це питання і винести його на розгляд Третього Помісного Собору 1928 р. [Там само].

Наступного дня, посилаючись на відсутність коштів для подальшого перебування в столиці і брати участь в роботі наради, значна частина делегатів роз'їхалася. Залишилися лише 60 делегатів, які слухали

довіді архієпископа Бердичівського Олександра “Про творчу пастирську діяльність”, “Про церковну дисципліну” та “Єднання єпископату з духовенством”. Резолюції з цих питань мали характер декларативних заяв і рекомендацій щодо дотримання статутного православного богослужіння, підвищення інтелектуального рівня і духовно-ідейної чистоти духовенства, активізації його діяльності, правильної організації парафіяльного життя, єднання і тісної співпраці єпископату з кліриками тощо [Предсоборное Совещание Украинской Православной Церкви 11-16 мая 1927 г. в г. Харькове // Український Православний Благовісник.- Харьков, 1927.- №14.- С. 240].

Останнього дня роботи Передсоборної наради 42 делегати, що залишилися, розглянули два питання: про вибори делегатів на Третій Помісний Собор 1928 р. і про безвір'я. Про безвір'я доповідав єпископ Ахтирський Серафим. Доповідач замість аналізу ситуації та конкретних пропозицій більше говорив про діалектичний матеріалізм, емпіричну науку, існуючі у фізиці теорії. Цим він намагався довести, що сучасна антирелігійна пропаганда стала на наукову основу й запропонував духовенству зробити теж саме. Без сумніву, думка була слухна і знайшла своє відображення в резолюції, але цього було замало. Ні в доповіді, ні в резолюції не йшлося про створення спеціальної, обґрунтованої відповідними даними, програми, не вказувалися практичні реальні механізми її впровадження. Делегати обмежились традиційною схемою прийняття декларативних побажань і рекомендацій: запропонували єпархіальним управлінням організувати короточасні апологетичні курси для духовенства і відкрити інститути апологетів-благовісників, а духовенству – поповнити свою богословську освіту науково-природничими знаннями [Там само.- С. 241].

Дискусії розгорілися навколо питання про вибори делегатів на Третій Всеукраїнський Помісний собор. Архієпископ Лоллій запропонував в єпархіях з невеликою кількістю синодальних парафій використовувати двоступеневу систему виборів на рівні благочинних і єпархіальних зборів, але протоієрей М.Гловацький та деякі інші делегати виступили на захист триступеневої системи, за якою парафіяльні громади посилають виборців до благочинних зборів, а останні делегують виборців до єпархіальних зборів, які більшістю голосів обирають делегатів на собор: двох кліриків і двох мирян. За результатами голосування перемогу отримали прихильники триступеневої системи виборів, яка більше відповідала принципу соборності.

Дискусійним виявилось також питання про запрошення на собор представників інших православних церков. Архієпископ Лоллій

категорично висловився проти запрошення на Собор тихонівців, назвавши їх “язичниками”. Протоієрей Знахоренко, Гловацький, Кузнецов та ін. відстоювали позицію запрошення всіх. Крім того, протоієрей М.Гловацький пропонував надати право єпархіальним управлінням самостійно вирішувати це питання із врахуванням особливостей релігійної ситуації в тій чи іншій єпархії, а право голосу депутатів від інших церков, на його думку, мав вирішити майбутній Всеукраїнський Помісний Собор. Передсоборна нарада не могла проігнорувати цього питання, оскільки відверто продемонструвала б негативне ставлення Обновленської церкви до інших православних церков, на противагу навіть декларативним заявам про загальноцерковне порозуміння і об'єднання. Але в положенні про скликання Третього помісного Собору УПАСЦ пункт про право дорадчого чи вирішального голосу для “так званих староцерковників, іоаніківців, погорілівців та ін.” було сформульовано так, що остаточне визначення права голосу залежало від Священного Синоду. Між тим, право вирішального голосу без обговорення надавалося делегатам від Всеросійського і Білоруського Синодів [Хроника: в Священном Синоде Украинской Православной Церкви // Український Православний Благовісник.- Харків, 1927.- № 15.- С. 242].

Ухвалою програми занять майбутнього Третього Всеукраїнського Помісного Собору 1928 р., Передсоборна нарада завершила свою роботу.

Отже, делегати наради з різних причин не змогли виробити конструктивних пропозицій щодо вирішення багатьох внутрішньочерковних проблем і питань міжцерковних відносин у рамках роботи Третього Помісного Собору, що виявило ознаки кризового становища церкви. Залишається з'ясувати: чи були резолюції наради щодо УАПЦ і тихонівщини результатом політичного замовлення й настільки суб'єктивні чинники співпраці окремих діячів обновленства з органами ДПУ впливали на визначення позиції усієї церкви? Відповіді на ці питання, що потребують подальшого дослідження, допоможуть дати науково обґрунтовану оцінку діяльності Обновленської церкви в Україні.